

2. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність [електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/9A539844EB54F3EBC2257B7C0037FDFF](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/9A539844EB54F3EBC2257B7C0037FDFF).
3. Уголовное право. Общая часть: Учебник для вузов / Отв. ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамова. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1997. – 516 с.
4. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 11 листопада 2008 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 2 (102) [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsen.nsf/0/C2A7BF1561441D7FC2257584002D5839?OpenDocument>.
5. Музика А. А., Горох О. П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення: монографія. – К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. – 404 с.
6. Ухвала суду № 16055971. Кримінальна справа № 5-776км11. Єдиний державний реєстр судових рішень [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/16055971>.
7. Ухвала суду № 15132850. Кримінальна справа № 5-876км11. Єдиний державний реєстр судових рішень [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15132850>.
8. Ухвала суду № 1940686. Кримінальна справа № 5-1263км08. Єдиний державний реєстр судових рішень [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1940686>.
9. Узагальнення судової практики здійснення кримінального провадження на підставі угод [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html.
10. Рішення № 14367371. Кримінальна справа № 5-337км11. Єдиний державний реєстр судових рішень [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/14367371>.
11. Ухвала суду № 234/7981/15-к. Номер провадження 11-сс/775/16/2015. Єдиний державний реєстр судових рішень [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/50384894>.
12. Ухвала суду № 461/9851/14-к. Провадження № 11-сс/783/445/14. Єдиний державний реєстр судових рішень [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/4100043>.

Крецул Віктор,

старший викладач кафедри кримінального права

та інших кримінально-правових дисциплін

Миколаївського інституту права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЇХ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Анотація. В роботі на підставі розгляду чинного кримінального законодавства, зарубіжного кримінального законодавства, теоретичних понять і поглядів здійснено дослідження проблемних питань, пов'язаних з неповнолітнім як особливим суб'єктом кримінальної відповідальності. Розглянуто питання ролі і значення правового захисту неповнолітніх, об'єктивні та суб'єктивні сторони втягнення їх у злочинну та іншу антисупільну діяльність, деякі особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх. **Ключові слова:** неповнолітній, правовий захист неповнолітнього, суб'єкт кримінальної відповідальності, злочинна, антисупільна діяльність.

Аннотация. В работе на основании рассмотрения действующего уголовного законодательства, зарубежного уголовного законодательства, теоретических понятий и взглядов осуществлено исследование правовых вопросов, связанных с несовершеннолетним как особым субъектом уголовной ответственности. Рассмотрен вопрос роли и значения правовой защиты несовершеннолетних, объективные и субъективные стороны вовлечения их в преступную и иную антиобщественную деятельность, некоторые особенности уголовной ответственности несовершеннолетних.

Ключевые слова: несовершеннолетний, правовая защита несовершеннолетнего; субъект уголовной ответственности; преступная, антиобщественная деятельность.

Summary. Exploration of minor as a special subject of criminal responsibility in monograph is based on review of existing criminal law, foreign criminal law, theoretical concepts and views. The role and importance of legal protection of minors, objective and subjective aspects of their involving in criminal and antisocial activity, some features of criminal responsibility of minors are considered.

Key words: minor; legal protection of minor; subject of criminal responsibility; criminal, antisocial activity.

Вступ

Боротьба із правопорушеннями неповнолітніх є однією з найбільш важливих сторін процесу викорінення злочинності в нашій державі. Значну долю у цьому процесі займає кримінально-правова діяльність. Головний її зміст складає виховна робота, попередження правопорушень з боку підлітків, усунення причин та умов, які сприяють злочинності неповнолітніх.

Кримінальний кодекс України 2001 р. закріплює, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України (ч. 1 ст. 2). Відсутність одного із елементів, або однієї з обов'язкових ознак цих елементів складу злочину виключає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Безумовно, всі елементи складу злочину є рівними у своєму загальному змістовому визначенні. Але саме протиправна поведінка фізичної, осудної особи, яка досягла віку кримінальної відповідальності, і є підставою для виникнення кримінально-правових відносин. Тобто, на нашу думку, все ж основним елементом складу злочину слід визнати його суб'єкт. Дослідженнями цієї проблеми займалися як сучасні українські, зарубіжні фахівці, так і науковці колишнього СРСР, які у своїх працях внесли суттєвий внесок у вирішення проблем кримінальної відповідальності неповнолітніх. Серед них Ю. А. Антонян, З. А. Астеміров, М. М. Бабаєва, О. М. Бандурко, Ю. В. Баулін, Ю. С. Богомяков, В. М. Бурдін, В. О. Глушков, С. В. Ківалов, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, В. Ф. Мельник, М. А. Мирошніченко, В. Ф. Мороз, В. О. Навроцький, В. С. Орлов, В. В. Сташиш, М. О. Скрябін, Є. Л. Стрельцов, В. Я. Тацій, В. О. Туляков, В. В. Устименко, Я. М. Шевченко, А. О. Яровий та ін.

Однак, деякі питання залишились недостатньо дослідженими, або не досліджувались взагалі. Серед таких проблем можна назвати питання правового захисту неповнолітніх, вікової неосудності, втягнення підлітків у злочинну та іншу антисуспільну діяльність, вдосконалення диференціації кримінальної відповідальності неповнолітніх залежно від їх віку.

Зазначимо, що аналіз цієї проблеми може здійснюватися за різними напрямками. Такі дослідження з'являються як в кримінально-правовій, так і в суміжних галузях права. В їх основі – спроби виділити окремі соціальні, вікові та інші ознаки, аналіз яких дає додаткові можливості для більш детального вивчення суб'єкта складу злочину. Нові підходи до вивчення цієї проблеми вимагають окремого наукового аналізу впливу психофізичних та інших особливостей неповнолітнього на можливість визнаватися суб'єктом кримінальної відповідальності.

Вирішити проблему визнання неповнолітнього суб'єктом кримінально-правових відносин в межах лише однієї науки неможливо, тому вона є предметом дослідження не тільки юристів, а й психіатрів, філософів, педагогів та інших фахівців. В першу чергу, це стосується необхідності врахування досягнень психологічної та психіатричної наук, педагогіки у законодавчій та правозастосовній діяльності, що має важливе значення у вирішенні питання про неосудність, обмежену осудність, вікову незрілість деяких неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечне діяння, передбачене Кримінальним кодексом України. Саме ці питання залишаються невирішеними у нормах КК України, багато з них є дискусійними, тлумачаться неоднозначно і вимагають подальшого вивчення.

Актуальними залишаються питання боротьби із втягненням неповнолітніх у злочинну та іншу антисуспільну діяльність, яка проводиться на недостатньому рівні і не відповідає вимогам часу. Потребує перегляду також чинна система покарань, пошук ефективних засобів кримінально-правового впливу на тих неповнолітніх, які вже вчинили злочин.

§ 1. Кримінально-правова охорона неповнолітніх

У Кримінальному кодексі України, прийнятому 5 квітня 2001 р., питання кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх вирішуються в самостійному XV Розділі Загальної частини, в якому цьому питанню присвячено дванадцять статей (97–108). Крім цього, статтею 22 КК передбачено вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність неповнолітніх. Наявність спеціальної системи покарань для неповнолітніх обґрунтовується тим, що, враховуючи їх біологічні, психологічні та соціальні особливості, суспільство не має права висувувати до підлітків такі ж самі вимоги, як до дорослих. Тому, вважаємо, неповнолітній і повинен розглядатися як особливий суб'єкт кримінальної відповідальності.

До речі, такі розділи були відомі «Уложению о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 р., а також «Уголовному Уложению» 1903 р. Заснована на принципі гуманізму, така практика відповідає сучасному закордонному кримінальному законодавству, схваленому ООН (Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних, 1985 г.). Введення спеціального розділу призводить, нарешті, у відповідність норми кримінального і кримінального процесуального права. Так, Криміналь-

ний процесуальний кодекс України 2012 р. містить Главу 38 – «Кримінальне провадження відносно неповнолітніх», у якому зосереджені усі норми, які відносяться до особливостей таких процесуальних дій. Новий КПК України визначає також поняття малолітньої та неповнолітньої особи: «малолітня особа – дитина до досягнення нею чотирнадцяти років; неповнолітня особа – малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років» (п. 11, п. 12 ст. 3 КПК).

Виділення особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх у самостійний розділ означає, що по відношенню до цих осіб норми про кримінальну відповідальність застосовуються з урахуванням особливих положень, передбачених у цьому розділі. Введення у КК України таких специфічних положень обумовлено соціально-психологічними особливостями осіб цієї вікової категорії. Неповнолітні віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, з одного боку, досягають вже достатньо високого рівня соціалізації (у них з'являється самостійність, наполегливість, вміння контролювати свою поведінку тощо), а з іншого – проходить подальша соціалізація особистості (продовжується або завершується навчання у школі або коледжі, накопичується досвід міжособистісних відношень та ін.). «Для такого віку характерним є зайва категоричність суджень, запальність, невірноваженість, неспроможність оцінити ситуацію з урахуванням всіх обставин і т.д. Ці вікові особливості обумовили встановлення відносно відповідальності неповнолітніх низки виключень і доповнень порівняно із загальними правилами кримінальної відповідальності» [3, с. 20].

Оцінюючи зміст зазначеного розділу КК України щодо кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх, необхідно враховувати, що даний розділ є складовим компонентом Загальної частини Кримінального кодексу. Він знаходиться в нерозривному зв'язку з іншими її положеннями. Цей зв'язок проявляється, перш за все, у тому, що всі вихідні положення щодо задач і принципів кримінального закону, про підстави кримінальної відповідальності, дію кримінального закону у часі, просторі і по колу осіб, про поняття та види злочинів, про вину та її види, про співучасть, про обставини, що виключають злочинність діяння та деякі інші відносяться також і до неповнолітніх, які вчинили злочини.

Проблема злочинності серед неповнолітніх завжди є актуальною. Від того, як вона вирішується сьогодні, залежить тенденція розвитку злочинності в майбутньому. Не є секретом, що авторитет будь-якої держави на міжнародній арені певною мірою визначається ставленням до наймолодших, а також тим, як охороняються їх права.

У той же час, сучасні соціальні умови, в яких народжуються, ростуть та виховуються підлітки, далекі від бажаного благополуччя. Соціально-економічна криза в Україні, безробіття, не вирішені завдання культурно-виховного характеру інтенсивно впливають на формування молодого покоління. В окремих випадках ці явища обумовлюють відчуження неповнолітніх від офіційних ін-

ститутів соціалізації, таких як сім'я, школа та ін. При цьому, належне забезпечення прав дітей залишається тільки побажаннями. За даними Держкомстату України в державі утримується досить низький рівень народжуваності, що не забезпечує навіть простого відтворення поколінь. Серед неповнолітніх поширюються алкоголізм, масовим стало явище перших наркотичних спроб серед підлітків одинадцяти-дванадцяти років, розповсюджується токсикоманія, венеричні захворювання. Соціальна занедбаність неповнолітніх за умов плюралізму поглядів, відсутність чітких моральних орієнтирів сприяє виникненню та поширенню негативних явищ в середовищі неповнолітніх, що породжує злочинність.

Викликає занепокоєння розповсюдженість серед неповнолітніх тяжких, зухвалих злочинів. Все більше суспільно небезпечні діяння неповнолітніх набувають форм жорстоких корисливо-насильницьких посягань. Велика кількість злочинів вчиняється у співучасті (як правило, у формі співвиконавства), особливо у групі (близько половина), що також відповідає специфіці психології підлітків. Майже кожен третій злочин вчиняється ними разом з дорослими. Почастішала кримінальна «спеціалізація» підлітків. Вони вже скоюють злочини на замовлення, все частіше – із застосуванням зброї. У переважній більшості випадків неповнолітні злочинці – це особи із антисоціальною спрямованістю і схильністю до стійких стереотипів антисуспільної поведінки. Випадково вчиняють злочини лише одиниці з них. На фоні зростання злочинності серед неповнолітніх зростає і кількість суспільно небезпечних діянь, які вчиняються особами до досягнення віку кримінальної відповідальності.

Комерціалізація соціальної сфери обмежує доступ дітей до позашкільної освіти, задоволення їх культурних інтересів та спортивних оздоровчих потреб. Водночас руйнує свідомість, негативно впливає на поведінку неповнолітніх репертуар багатьох кінотеатрів і ряду телепрограм, які пропагують здебільшого насильство, жорстокість, романтику злочинного життя. Такі самі наслідки має вільний продаж видань відверто порнографічного характеру. За умов масового припинення роботи багатьох державних підприємств можливість працевлаштування неповнолітніх дуже низька.

Зазначені специфічні риси злочинності неповнолітніх і привели законодавця до необхідності регламентації кримінальної відповідальності та покарання повнолітніх, підчас відступаючих від загальних правил і засад. Законодавством передбачені особливі умови встановлення видів покарань для неповнолітніх, призначення їм покарання, звільнення їх від кримінальної відповідальності і покарання, обчислення строків давності та погашення судимості.

Як показує історичний досвід, кримінально-правові заходи протидії злочинності неповнолітніх не є основними і, крім того, не виправдовують себе. Очевидно, що система кримінально-правового впливу на неповнолітніх злочинців потребує компромісного вирішення, так як тут входять між собою в колізію, з одного боку, інтереси суспільства, які потребують захисту, а з іншого –

інтереси охорони молодого покоління держави, що є дуже важливим для майбутнього кожної нації.

Світове співтовариство неодноразово зверталось до вирішення проблем, пов'язаних із захистом прав та законних інтересів дітей. В ст. 3 Конвенції про права дитини підкреслюється, що у всіх діях по відношенню до дітей, не залежно від того, якими державними або приватними підприємствами вони застосовуються, першочергова увага повинна приділятися найкращому забезпеченню інтересів дитини [9].

Аналогічний захист прав дитини проголошено також в Декларації про права дитини (1959 р.), в Мінімальних стандартних правилах судочинства у справах неповнолітніх – «Пекінські правила» (1985 р.), і нарешті, в «Загальній декларації прав людини». 30 вересня 1990 року Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй прийняла Всесвітню декларацію про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей, у ст.15 якої проголошена вимога забезпечити усім дітям можливість визначати себе як особистість і реалізовувати свої можливості у безпечних та сприятливих умовах, в середовищі сім'ї або піклувальників, що забезпечують їх благополуччя [6].

Виходячи із цієї вимоги Загальної декларації прав людини і визнаючи, що неповнолітній у будь-якому віці є людиною, що володіє усіма правами члена суспільства, за ним необхідно признати також право на захист закону.

Як відомо, у ряді випадків законодавцем встановлена спеціальна відповідальність, якщо злочинне посягання направлено по відношенню до осіб, які здійснюють службову діяльність, виконують громадський обов'язок, проти жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності, відносно завідомо неповнолітнього тощо. Як правило, посилена кримінально-правова охорона потерпілого у зазначених випадках виражається у посиленні покарання за злочинні посягання.

Особливого захисту від злочинних посягань потребують діти. Серед усіх жертв злочинів діти мають найменші можливості самозахисту своїх прав і недоторканності. Некоректні прийоми виховання, приниження людської гідності, у тому числі фізичне та психічне насильство, простежуються у сім'ї, дошкільних закладах, школах, ПТУ, дитячих будинках й інтернатах, спеціальних учбово-виховних закладах. У таких випадках діти нерідко отримують каліцтва, стають жертвами різного роду злочинних посягань.

Кримінальне законодавство, охороняючи інтереси неповнолітніх, їх фізичний, психічний розвиток, передбачає посилену відповідальність за наступні суспільно небезпечні діяння проти них: умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК); зараження неповнолітнього вірусом імунодефіциту (ч. 3 ст. 130 КК); зараження неповнолітнього венеричною хворобою (ч. 2 ст. 133 КК); залишення матір'ю в небезпеці новонародженої дитини (ч. 2 ст. 135 КК); неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей (ст. 137 КК); неналежне виконання професійних обов'язків медичним або

фармацевтичним працівником, якщо це спричинило тяжкі наслідки для хворого (ч. 2 ст. 140 КК); незаконне проведення дослідів над людиною (ч. 2. ст. 142 КК); незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ч. 2 ст. 146 КК); захоплення заручників (ч. 2. ст. 147 КК); торгівля людьми (ч. 2 ст. 149 КК); експлуатація дітей (ст. 150 КК); використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150-1 КК); зґвалтування (ч.ч. 2, 3, 4 ст. 152 КК); насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ч.ч. 2, 3 ст. 153 КК); статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 КК); розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК); жорстоке поводження з тваринами (ч. 2 ст. 299 КК); ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (ч. 2 ст. 301 КК); створення або утримання міст розпусти і звідництва (ч. 3 ст. 302 КК); сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ч.ч. 3, 4 ст. 303 КК); втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність (ст. 304 КК); незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч.ч. 2, 3 ст. 307 КК); незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 3 ст. 314 КК); схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 2 ст. 315 КК); організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 2 ст. 317 КК).

Таким чином, слід констатувати, що діючий Кримінальний кодекс України значно ширше охороняє права та інтереси молодого покоління, ніж КК 1960 року. В той же час, у новому КК України, як і у попередньому КК 1960 р., також залишилися не вирішеними важливі питання захисту прав неповнолітніх. Слід зазначити, що це суперечить вимогам Конвенції про права дитини, яка у статтях 6, 11, 19, 35 та деяких інших зобов'язує державу всіляко захищати життя, здоров'я, особисту волю цієї категорії громадян. Ратифікувавши зазначену Конвенцію, наша держава повинна у повному обсязі виконувати її вимоги. Велике значення, при цьому, має саме кримінально-правова охорона неповнолітніх. На практиці ж право дітей та підлітків на захист їх фізичного, духовного розвитку існує формально і це право виникає там і тоді, коли мова йде про притягнення їх до кримінальної відповідальності.

Як видно із наведеного переліку норм КК, на сьогодні право на життя і здоров'я дитини забезпечується кримінальним законодавством на загальних підставах з дорослими. Кримінальний закон практично не містить норм, які спеціально регламентують відповідальність за посягання на життя і здоров'я підлітків. Їх вік враховується лише як обтяжуюча вину обставина при визначенні винному покарання. Очевидно, що вбивство, умисне спричинення тяжкої шкоди здоров'ю відносно неповнолітнього являє собою підвищену суспільну небезпеку.

Наведемо такий приклад. У п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України передбачена підвищена відповідальність за умисне вбивство особи віком до 14 років, тобто малолітньої дитини. У порівнянні з КК 1960 року – це крок вперед, тому що у зазна-

ченому кодексі взагалі не зверталася увага на те, що особа, яка посягає на життя дитини, становить підвищену суспільну небезпеку і тому повинна нести підвищену відповідальність, враховуючи тяжкість вчиненого.

У той же час, у такому випадку за межами посиленої кримінально-правової охорони опиняються неповнолітні у віці від 14 до 18 років, що суперечить вимогам зазначеної Конвенції, яка потребує посиленого захисту не тільки малолітніх, а й усіх неповнолітніх. А це потребує встановлення у статті 115 КК підвищеної відповідальності за умисне вбивство не малолітнього, а неповнолітнього. Визнання умисного вбивства неповнолітнього умисним вбивством за обставин, які обтяжують покарання, враховуючи встановлену цією статтею санкцію, дозволить, по-перше, призначити покарання, яке відповідає тяжкості вчиненого, а по-друге, стати превентивною мірою щодо вчинення таких злочинів. Наприклад, КК Франції передбачає, що умисне вбивство неповнолітнього віком до п'ятнадцяти років карається довічним позбавленням волі.

До речі, Конвенція про права дитини передбачає, що дитиною є особа до вісімнадцяти років. Таким чином, країни, які ратифікували цю Конвенцію, у тому числі і Україна, яка теж приєдналася до неї, повинні встановити посилений захист життя осіб до вісімнадцяти років і не знижувати зазначений вік, наприклад, до чотирнадцяти років, тому що в такому разі за сферою посиленої кримінально-правової охорони залишається велика група осіб віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. А це можна розцінювати як порушення Конвенції про права дитини.

Другим прикладом зазначеної проблеми може бути ст. 127 КК «Катування», якої у КК 1960 р. не було. Вона передбачає відповідальність за умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоев, мучення або інших насильницьких дій з метою спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать її волі. Зрозуміло, що особа, яка катує підлітка, користується тим, що його жертва, як правило, не може чинити опір злочинцю в силу свого віку. Тому такий злочинець є більш небезпечний для суспільства, а неповнолітні у такому випадку позбавлені спеціального посиленого захисту.

Таким чином, неповнолітній не завжди отримує такий захист зі сторони держави і суспільства. У багатьох випадках діти і підлітки позбавлені права зі сторони закону, а нерідко це порушення допускається навмисно, коли підліток розглядається, в першу чергу, як правопорушник, злочинець, а не як людина, яка потребує допомоги від держави. Це стосується, перш за все, тих неповнолітніх (дітей і підлітків), які потрапили під злочинний вплив дорослих осіб, що втягують їх в злочинну та іншу антисуспільну діяльність, підлітків, які під впливом дорослих і разом з ними вчинили злочин, або коли дорослий вчинив злочин відносно здоров'я, морального та духовного розвитку підлітка.

Досліджуючи проблеми кримінально-правового захисту неповнолітніх, деякі науковці, зокрема, Н. Юзикова, пропонує виділити всі склади злочинів

проти неповнолітніх в окрему главу кримінального законодавства, аргументуючи це тим, що: 1) право неповнолітніх є особливим об'єктом захисту і відповідальність за злочини проти неповнолітніх повинна відрізнятись від відповідальності за злочини проти дорослих; 2) наявність окремої глави привертатиме увагу слідчих, прокурорів, суддів до особливостей об'єкта посягання і сприятиме правильному вирішенню питань призначення покарання; 3) це буде підставою розмежування злочинів [14, с. 57].

Безумовно, така позиція, на наш погляд, має право на існування, але при умові, що такий розділ буде містити усі злочини проти неповнолітніх, зокрема: злочини, які посягають на життя та здоров'я неповнолітніх; злочини, які посягають на моральний та фізичний розвиток неповнолітніх; злочини, які посягають на волю особи неповнолітніх; злочини, які посягають на матеріальні права неповнолітніх. Такий досвід є, зокрема, у Кримінальних кодексах Польщі, Болгарії, Куби та ін.

§ 2. Об'єктивна і суб'єктивна сторони втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антисуспільну діяльність

Зазначене вище є проблемою сьогодення – проблемою боротьби із втягненням неповнолітніх у злочинну та іншу антисуспільну діяльність. З цим злочинном взаємопов'язана злочинність неповнолітніх у цілому, рецидивна злочинність зокрема, а також пов'язане зростання числа підлітків, які долучаються під впливом дорослих до алкогольних напоїв, наркотичних засобів, зайняттям азартними іграми, проституцією тощо.

У широкому сенсі злочинна діяльність – це діяльність дорослої особи протягом певного періоду, направлена на підготовку до вчинення злочинів у цілому і взагалі по залученню підлітка до злочинної діяльності. Якщо ж дорослий при умислі, що виник раптово, втягнув підлітка у вчинення конкретного злочину, то тут злочинна діяльність неповнолітнього повинна розглядатися у вузькому сенсі. Така діяльність може і не повторитися. Вона може закінчитися вчиненням одного злочину (наприклад, злочинна діяльність дорослого стала неможливою внаслідок переїзду неповнолітнього з батьками до іншого місця проживання).

Поняття «антисуспільна» у словнику російської мови розкривається таким змістом: «...що наносить шкоду суспільним інтересам, ворожа суспільству». Однак, таке тлумачення антисуспільної діяльності не охоплює усі його сторони. Відносно втягнення у заняття антисуспільною діяльністю неповнолітніх – це такі дії дорослих, які, втягуючи підлітків у заняття антисуспільною діяльністю, наносять шкоду не лише суспільству, а, в першу чергу, моральному, духовному, фізичному розвитку молодого покоління, а тільки потім ця шкода трансформується у шкоду суспільству.

Ось чому, на наш погляд, в поняття «антисуспільна діяльність» повинні бути включені такі дії дорослих, як втягнення у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми, втягнення у заняття проституцією або примушування

до зайняття проституцією, схилення до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, до незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, спонукання неповнолітніх до застосування допінгу, примушування неповнолітніх до участі у створенні творів, зображень, або кіно- чи відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру, творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію, залучення неповнолітніх до створення або утримання місць розпусти, а також звідництво для розпусти, використання неповнолітніх для цілей паразитичного існування.

Таким чином, втягнення неповнолітніх в антисуспільну діяльність – це такі дії дорослих, які при втягненні підлітків в заняття антисуспільною діяльністю причиняють шкоду не тільки суспільству, а, в першу чергу, моральному, духовному, фізичному розвитку підростаючого покоління, а тільки потім ця шкода трансформується у шкоду суспільству. Тобто, це дії, які направлені на підготовку неповнолітнього до участі у злочинах, підбурюванню його до вчинення злочинів у якості співвиконавця або пособника. Дорослий, втягуючи неповнолітнього у злочинну діяльність, не тільки усвідомлює, але й бажає, щоб підліток сам, або разом з ним вчинив злочин, розуміючи при цьому, що своїми діями він долучає неповнолітнього до злочинної діяльності та своєму способу життя.

Розглядаючи об'єктивну сторону втягнення неповнолітнього в злочинну та іншу антисуспільну діяльність, слід виходити із загального поняття об'єктивної сторони злочину, його зовнішньої сторони злочину, як процесу суспільно небезпечного та протиправного посягання на суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом, з точки зору послідовного розвитку тих подій і явищ, які починаються із злочинної дії (або бездіяння) і закінчуються настанням злочинного результату.

Об'єктивна сторона втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність полягає у тому, що злочин вважається закінченим з моменту вчинення дорослим злочинних дій відносно дітей і підлітків, незалежно від того, дав згоду підліток вчинити злочин чи ні, настали для нього шкідливі наслідки чи не настали [4, с. 135]. Винятком тут є дії дорослого, спрямовані на втягнення неповнолітніх у зайняття проституцією (ч. 3 ст. 303 КК), пияцтво, у зайняття жебрацтвом, азартними іграми (ст. 304 КК), примушування неповнолітніх до участі у створенні творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію (ч. 3 ст. 300 КК), у створенні творів, зображень або кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру (ч. 4 ст. 301 КК), залучення неповнолітнього до незаконного виробництва, виготовлення, придбання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 3 ст. 309 КК) тощо. Наслідки у диспозиціях зазначених статей не зазначені, що підтверджує їх формальний склад. Тобто, у злочинах із формальним складом об'єктивна сторона характе-

ризується лише однією ознакою – дією або бездіяльністю, зазначеною у диспозиції відповідної кримінально-правової норми. Психічне відношення до цієї єдиної ознаки об'єктивної сторони і складає зміст умислу у злочинах з формальним складом. Вже сам факт злочинного впливу на психіку неповнолітнього викликає негативні зміни в його особистості і створює реальну загрозу для настання шкідливих наслідків. Не дивлячись на це, наслідки злочинних дій дорослого знаходяться за межами формального складу злочину.

Під втягненням неповнолітніх у заняття азартними іграми, або жебрацтвом, відповідно п.10 постанови Пленуму Верховного Суду СРСР №16 від 3 грудня 1976 р., розуміється умисне схиляння неповнолітнього до систематичних ігор на гроші чи інші матеріальні цінності, або систематичному випрошуванню грошей чи інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб [12, с. 742]. Азартні ігри – це ігри, в яких виграш залежить від випадку, випадкового розкладу карт тощо [11, с. 20]. Перелік азартних ігор Пленум ВС не дає, але на практиці прийнято, що цей перелік включає гру на гроші в карти, «рамо», рулетку, більярд, а також прийняття ставок приватними особами на спортивних та інших змаганнях тощо. Об'єктом даного злочину є нормальний розвиток і виховання неповнолітніх. Систематичною грою повинна розглядатися при наявності двох і більше разів втягнення підлітка у гру. При цьому, втягнення може супроводжуватися навчанням формам і способам обману, шахрайства і, безперечно, відіграє роль у розвитку в підлітка жадібності, користолюбства, відволікання від навчання, роботи і сприяє моральному розкладу [8]. Крім цього, втягнення неповнолітніх у заняття азартними іграми представляє загрозу і для їх подальшої поведінки, викликає нездорове збудження і нерідко є підставою для втягнення цих підлітків у злочинну діяльність. Програш спонукає підлітка будь-якими шляхами здобути гроші, цінні речі для погашення боргу дорослому, який, як правило, для втягнення підлітка і встановлення залежності спочатку надає йому можливість виграти, а потім сам у нього виграє. Підкоривши собі підлітка, дорослий вимагає борг, погрожує йому, шантажує його тощо. Підліток починає його боятися, тому не звертається за допомогою ні до батьків, ні до працівників поліції для викриття дорослого злочинця і притягнення його до кримінальної відповідальності. Підліток у такій ситуації вчиняє крадіжку, інколи дома, у батьків.

Слід звернути увагу на утримання місць розпусти, ігорних притонів, куди залучаються і неповнолітні. Законодавець у КК 2001 року закріпив норми, які передбачають відповідальність за створення або утримання місць розпусти і звідництва та за залучення до таких дій неповнолітнього (ст. 302 КК), а також за втягнення малолітнього і неповнолітнього в заняття проституцією (ст. 303 КК). Відомо, що проституція тягне за собою суттєве збільшення венеричних захворювань, сприяє розповсюдженню пияцтва, наркоманії СНІДу. Іноді проституція передуює посяганням на статеву недоторканність, зґвалтування або розбещення неповнолітніх, які в подальшому використовуються дорослими для втягнення у проституцію.

Упродовж тривалого часу в нашій державі не визнавалося наявності проституції, як і наркоманії, хоча ще у 1921 році постановою ВЦВК «Про боротьбу з проституцією» і в постанові ВЦВК і РНК РРФСР «Про заходи боротьби з проституцією» було визнано необхідним звернути увагу всіх державних і суспільних організацій до планомірної боротьби з проституцією, яка повинна вестись заходами попередження, шляхом широкої усної та письмової агітації про шкоду цього явища. Але в наступні роки цій проблемі приділялося дуже мало уваги. Не вивчався і не аналізувався цей склад злочину не тільки у розрізі втягнення неповнолітніх, а і взагалі. Ще у тридцятих роках було публічно проголошено, що в нашій державі ліквідована професійна проституція, соціальні корені, що породжують її. У зв'язку з цим був відмінений і контроль за станом цього дуже небезпечного явища. І лише в останні роки у нашій пресі, у тому числі і центральній, з'явилися публікації про заняття цим видом антисоціальної діяльності.

Однією з ознак об'єктивної сторони складу злочину є спосіб його вчинення. «Спосіб вчинення злочину – центральний елемент криміналістичної характеристики злочину. Всі ж інші, не дивлячись на їх відносну самостійність, знаходяться в більш-менш безпосередній або непрямій залежності від нього» [15, с. 59]. Спосіб вчинення злочину – це сукупність відповідних прийомів, методів вчинення злочинного діяння. В деяких випадках спосіб безпосередньо характеризує злочинну дію як основну характеристику об'єктивної сторони. У ряді випадків спосіб вчинення злочину безпосередньо визначає підвищений ступінь суспільної небезпечності діяння й утворює кваліфікований склад злочину.

До способів втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антисуспільну діяльність можуть бути віднесені побої, загрози, залякування, підкуп, обман, запевнення в безкарності, дача порад про місце і спосіб вчинення або укриття слідів злочину, збудження почуття помсти, обіцянка посприяти збуту викраденого тощо. Всі ці способи мають місце у практиці і встановлюються при розслідуванні даної групи злочинів. Той чи інший спосіб вчинення злочину свідчить, перш за все, про відповідні об'єктивно-предметні умови, в яких вчиняється злочинне діяння. Ці умови, до яких можуть бути віднесені об'єкт, предмет злочину, а також місце, час, обстановка і засоби його вчинення, в першу чергу, суттєво впливають на спосіб, виступають його детермінантами, тобто обумовлюють порядок, метод, послідовність рухів і прийомів, що застосовуються особою при вчиненні злочину [13, с. 47].

Спосіб втягнення неповнолітнього у злочинну та іншу антисуспільну діяльність в деяких випадках залежить від об'єктивних факторів, а в інших – від суб'єктивних. При цьому, слід виходити з того, що об'єктивне і суб'єктивне, як елементи структури у конкретній поведінці людини, завжди виступають у єдності і тому вони не можуть бути протиставлені один одному.

Вивчення способів вчинення злочинів має важливе значення для попередження злочинності. Вчинення злочинів відповідним способом може залежати від об'єктивних умов і обстановки, які сприяють його використанню, прояву.

Вибір дорослими способу втягнення, місця і часу вчинення конкретного злочину може залежати від обраного ним підлітка, особливостей його характеру, взаємовідносин з ним, а також від особистих якостей самого дорослого, підлітка, до вчинення якого схиляє підлітка дорослий.

Незалежно від способу втягнення (схиляння) неповнолітнього, ціль, яку передбачає дорослий, залишається завжди злочинно корисною. При цьому слід виходити з того, що від способу втягнення неповнолітнього, залежить правильна кваліфікація його дій. Якщо особа, яка втягує підлітка у свої дії супроводжувала нанесенням йому тілесних ушкоджень або вчиняла інші дії, утворюючи самостійний склад злочину, то її дії повинні кваліфікуватись по сукупності злочинів.

Виявлення способу втягнення неповнолітніх має кримінально-правове, криміналістичне та кримінологічне значення. Спосіб вчинення злочину, відповідно до ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України, входить у загальний предмет доказування і є обов'язковим у кожній справі. Не є винятком і втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. Обставини загального предмета доказування конкретизуються законодавцем у справах про злочини неповнолітніх (Глава 38 КПК України). Правильне визначення всіх цих обставин, їх всебічне, повне і об'єктивне дослідження дозволяє встановити пізнавальну програму у конкретній справі, що значно підвищує ефективність процесу доказування і є однією з передумов досягнення завдань кримінального судочинства.

Суб'єктивна сторона втягнення неповнолітніх, як складова частина складу злочину, характеризується психічним відношенням особи до вчиненого діяння. «Це поняття соціальне» [5, с. 67]. Вона включає в себе вину, мотив і ціль. Але всі ці три ознаки суб'єктивної сторони взаємопов'язані між собою і кожна з них володіє специфікою, виконуючи відповідні функції. «Мотив породжує ціль, ціль визначає поведінку особи. Мотив приводить до постановки цілі, але сам не є нею. Ціль виникає як форма реалізації мотиву». (Петелин Б. Я. Мотивация преступного поведения. В кн. «Механизм преступного поведения»).

Крім того, суб'єктивна сторона має і соціально-політичне значення. Вона відображає не тільки об'єктивну небезпечність втягнення неповнолітніх, але й визначається умовами суспільно-політичного життя. Для правильної кваліфікації злочинів необхідною умовою є точне встановлення їх суб'єктивної сторони, зокрема, змісту і направленості умислу.

Суб'єктивна сторона втягнення (схиляння) неповнолітніх у злочинну та іншу антисуспільну діяльність характеризується тільки прямим умислом. Тобто, особа, яка втягує підлітка у таку діяльність, усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння і бажає так діяти. Таким чином, необережність та непрямий умисел у таких злочинах виключається.

У зв'язку з тим, що ст. 304 КК України відноситься до формальних складів злочинів, суспільно небезпечний результат органічно включається у дію. В цих випадках вчинення дій є, разом з тим, і заподіяння результату. Тому «...передбачення суспільно небезпечного результату окремо від усвідомлення су-

пільно небезпечного характеру дії не може мати місце. Усвідомлення в таких випадках повністю охоплює всю суспільно небезпечну ситуацію» [7, с. 57]. Шкідливі наслідки, незалежно від їх тяжкості, можуть бути поставлені особі лише у тому випадку, якщо вона діяла по відношенню до них умисно або допускала їх з неохережності.

При вивченні суб'єктивної сторони втягнення неповнолітніх важливе значення для кваліфікації діяння дорослого має мотив і ціль. Мотив злочину – це спонукання до вчинення злочину. Мотиви – це усвідомлені потреби людини як дійсні, так і уявні, це внутрішнє спонукання особи до певної дії. Сутність мотиву полягає у тому, що він завжди пов'язаний з певними спонуканнями, які викликали у особи бажання, рішучість вчинити протиправне діяння. Це не просто спонукання до дій, а усвідомлене спонукання, обумовлене бажанням досягти певного результату, певної мети. Отже, мотив – це спонукальна причина поведінки людини. А чинником самого мотиву є її певні потреби, почуття, емоції.

Під ціллю розуміється той подумки передбачуваний результат, до досягнення якого прагне суб'єкт. Мотив і ціль взаємопов'язані між собою, і не тільки взаємопов'язані, але й визначають один одного і по своєму змісту часом співпадають.

Виходячи із зазначеного, можна стверджувати, що мотиви злочинного діяння тісно пов'язані з особистістю як внутрішньою єдиною і складною системою стану, якостей та процесів. Тому вивчення взаємозв'язку мотивів злочинної діяльності і особистості злочинця є однією з важливих задач соціально-психологічних і кримінологічних досліджень.

Таким чином, при дослідженні суб'єктивної сторони втягнення неповнолітнього для кваліфікації діяння дорослого дуже важливе значення має мотив і ціль. Не знаючи мотиву злочину, дуже важко, а інколи і неможливо встановити причини злочину і прийняти необхідні заходи до їх усунення, правильно кваліфікувати дії винного та обґрунтовано призначити йому покарання.

§ 3. Деякі особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

Загальні питання щодо особливостей відповідальності та покарання неповнолітніх завжди викликали підвищений інтерес науковців і, в той же час, в широкому плані ця проблема почала висвітлюватися тільки в останні роки.

КК України обґрунтовано містить положення стосовно особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх. Тому, поряд із розробленням заходів щодо попередження злочинності неповнолітніх, однією із важливих задач науки і практики кримінального права є пошук ефективності заходів кримінально-правового на тих підлітків, які вже вчинили кримінальні правопорушення. Як зазначалося вище, КК України містить окремий розділ, у якому, зокрема, міститься вичерпний перелік покарань (основних і додаткових), що можуть бути застосовані до неповнолітніх, при цьому, беручи до уваги вік, соціальний і правовий статус неповнолітнього.

Важливою і невід'ємною ознакою суб'єкта злочину є вік осудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. Це найважливіший фактор у механізмі відповідальності неповнолітніх. Зазначимо, що як теорія кримінального права, так і кримінальне законодавство різних правових систем пов'язують із віком суб'єкта злочину настання кримінальної відповідальності. Але поняття «повнолітня особа» законодавець не розкриває, хоча перелік злочинів у кримінальному законі, за вчинення яких несуть відповідальність лише повнолітні особи, дуже значний. Більш того, Кримінальний кодекс містить цілі розділи (у сфері господарської діяльності, військові та ін.) злочинів, за вчинення яких можуть нести відповідальність або повнолітні, або спеціальні суб'єкти.

Кримінальний закон не містить також спеціальної норми, що визначає поняття віку – він тільки вказує на вікові межі настання кримінальної відповідальності. Таким чином, виходячи з вимоги кримінального закону, впливає, що особа, яка не досягла встановленого законом віку та вчинила суспільно небезпечне діяння, не може бути притягнута до кримінальної відповідальності і, отже, не є суб'єктом злочину.

Слід зазначити, що вік кримінальної відповідальності як в Україні, так і в багатьох державах світу досить динамічний. Це пояснюється, передусім, волею законодавця, який виходить із відповідних історичних умов розвитку суспільства і кримінальної політики держави по боротьбі зі злочинністю на відповідних етапах його розвитку. Встановлюючи вік кримінальної відповідальності, законодавець враховує дані медицини, психології, педагогіки та інших наук, не ігноруючи, при цьому, типові для більшості підлітків умови їхнього розвитку і формування на різних стадіях життєвого шляху.

Не знайшло свого однозначного вирішення питання визначення початкового віку, з якого є можливою кримінальна відповідальність та критерії, якими повинен керуватись законодавець. Не однозначно вирішується ця проблема і в зарубіжних державах. В Ірландії і Швейцарії, наприклад, кримінальна відповідальність може настати з семирічного віку, у Новій Зеландії – з десятирічного, в Голландії і Канаді – з дванадцяти років, у Франції – з тринадцяти, в Республіці Болгарія, Латвійській Республіці – з чотирнадцяти років, у Швеції – з п'ятнадцяти.

Слід зазначити, що в літературі висловлювалися досить обґрунтовані пропозиції щодо зниження віку кримінальної відповідальності за окремі злочини до одинадцяти-дванадцятирічного віку [10, с. 73]. Незважаючи на це, КК України 2001 р., як і КК України 1960 р., встановлює, що кримінальна відповідальність може наставати лише після досягнення особою шістнадцяти років. При цьому, в ч. 2 ст. 22 Кримінального кодексу міститься вичерпний перелік злочинів, за які кримінальна відповідальність може наставати при досягненні чотирнадцятирічного віку. Серед таких злочинів умисне вбивство, умисне тяжке тілесне ушкодження, диверсія, бандитизм, терористичний акт, зґвалтування, незаконне заволодіння транспортним засобом, хуліганство тощо. Як бачимо, до

переліку входять, з одного боку, найнебезпечніші, а з іншого – найпоширеніші серед підлітків злочинні діяння.

До речі, положення ст. 22 КК 2001 р. суттєво відрізняється від положень ст. 10 попереднього КК. Так, особи, які вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, не підлягають кримінальній відповідальності за злочини невеликої тяжкості, деякі злочини середньої тяжкості, за тяжкі і навіть особливо тяжкі злочини. Наприклад, умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 КК), вбивство через необережність (ст. 119 КК), порушення правил безпеки дорожнього руху або правил експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (ст. 286 КК) тощо.

У той же час, такі особи підлягають кримінальній відповідальності за деякі умисні злочини середньої тяжкості, тяжкі і особливо тяжкі злочини. Серед таких, наприклад, посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК), диверсія (ст. 113 КК), бандитизм (ст. 257 КК), терористичний акт (ст. 258 КК), захоплення заручників (ст. 147 і ст. 349 КК).

Слід зазначити, що розширення кола злочинів, за які настає кримінальна відповідальність з чотирнадцятирічного віку, виправдовується постійним зростанням в Україні злочинності неповнолітніх. Між тим, цей напрям кримінальної політики держави не може бути визнаний оптимальним, тому що загальновідомо, що жорстокість законодавця не є дієвим фактором, що попереджує злочинність.

Неповнолітні, на жаль, часто не знають, з якого віку та за які злочини можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності. За даними дослідження не менше тридцяти відсотків неповнолітніх вважали, що кримінальна відповідальність настає лише з вісімнадцяти років. Навіть шістнадцяти-сімнадцятирічні підлітки вважали, що за крадіжки, хуліганство, тілесні ушкодження у їх віці кримінальна відповідальність не настає. Дані іншого дослідження свідчать, що половина старших класів загальноосвітньої школи було впевнена у тому, що до шістнадцяти років кримінальна відповідальність взагалі виключається, а кожний шостий з них допускав її можливість лише з вісімнадцяти років.

З іншого боку, не можна бути переконаним, що підліток чотирнадцяти років у повному обсязі усвідомлює всі характеристики вчиненого ним злочинного діяння, що є обов'язковою умовою відповідальності за вчинений злочин. Наприклад, не можна стверджувати, що в цьому віці неповнолітній повністю усвідомлює зміст поняття «представник іноземної держави», або «представницької діяльності, пов'язаної з наданням правової допомоги». Разом з тим, саме посягання на життя особи повністю охоплюється свідомістю особи цього віку, що визначає можливість притягнення його до кримінальної відповідальності саме за ці дії. Тому не може бути визнано виправданим встановлення можливості інкримінувати підлітку кваліфікуючі обставини, які не охоплюються його свідомістю.

Говорячи про вік, доречно, насамперед, визначитися зі змістом цього поняття. На думку законодавця, це пов'язується зі здатністю особи, яка вчинила злочин, нести за нього кримінальну відповідальність. Вік завжди характеризу-

ється усвідомленою вольовою поведінкою, а в момент вчинення злочину – й заподіянням якої-небудь шкоди. З огляду на це, слід зазначити, що поняття загальних ознак суб'єкта злочину (вік і осудність) пов'язане з характеристикою інтелектуально-вольового відношення до вчинених дій і наслідків.

Таким чином, розглядаючи вік з різних точок зору, необхідно на перший план висунути волю особи, яка вчиняє злочин, що лежить в основі її усвідомленої протиправної поведінки, отже, має особливе значення для психологічного та кримінально-правового дослідження віку кримінальної відповідальності суб'єкта злочину.

Вбачається доречним зазначити наступне. Зважаючи на різні погляди науковців на вік суб'єктів у злочинах проти неповнолітніх, у всіх нормах, де йде мова про такі злочини, повинно бути вказано, що суб'єктом даного злочину є повнолітня особа.

Слід також звернути увагу на розмаїття термінології, яку законодавець застосовує у питанні призначення неповнолітнім певних видів покарань. КК України у нормах щодо особливостей призначення покарання неповнолітнім застосовує наступні визначення: «особа, яка не досягла шістнадцяти років» (ст. 57 КК); «особа віком до шістнадцяти років» (ст. 60 КК); «неповнолітній у віці від 16 до 18 років» (ст. 100 КК); «неповнолітній, який на момент постановлення вироку досяг шістнадцяти років» (ст. 101 КК). В інших статтях Кримінального кодексу (ст.ст. 61, 67, 98, 99, 102) законодавець лише зазначає факт неповноліття, не уточнюючи при цьому вік осіб, до яких не може застосовуватися певне покарання. Безперечно, зазначеного розмаїття слід уникати. А найбільш прийнятним, на наш погляд, слід вважати визначення неповнолітньої особи, що наведено у чинному Цивільному кодексі України: «фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років».

Н. В. Шость, щодо відповідальності неповнолітніх, пропонувала у статті КК «Вік, з якого настає кримінальна відповідальність», передбачити декілька частин такого змісту:

«Особи, які вчинили злочини у віці до чотирнадцяти років, кримінальній відповідальності не підлягають.

Особи, які вчинили злочини у віці з чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності за вбивства, умисне нанесення тілесних ушкоджень, зґвалтування, крадіжку, грабіж, розбій, злісне і особливо злісне хуліганство, умисне знищення або пошкодження майна, що спричинило тяжкі наслідки, розкрадання вогнепальної зброї, боєприпасів або вибухових речовин, розкрадання наркотичних засобів, а також умисні дії, які можуть викликати аварію потягу.

Особи, які вчинили злочини у віці з шістнадцяти до вісімнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності за державні злочини, злочини проти власності, життя, здоров'я, свободи, честь і гідність особи, проти політичних, трудових прав, за злочини проти правосуддя, порядку управління.

Особи, які вчинили злочини у віці з вісімнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності за інші державні злочини, за злочини проти власності, проти неповнолітніх, проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи, проти політичних, трудових прав, за злочини проти правосуддя, порядку управління, громадської безпеки і здоров'я населення, за військові злочини.

Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка досягла встановленого у законі віку, але внаслідок затримки психічного розвитку, не пов'язаного з психічним розладом, була нездатна усвідомлювати фактичний характер, чи суспільну небезпечність своїх дій або керувати ними» [16, с. 46].

Такий зміст зазначеної статті Кримінального кодексу, на думку її автора, відображав би всі вікові категорії кримінальної відповідальності, а також підстави звільнення від такої відповідальності.

Зрозуміло, що перелік зазначених злочинів, які пропонує автор цієї статті щодо віку відповідальності за певні з них, не є незаперечним, але, на наш погляд, зазначена пропозиція не може не заслуховувати на увагу.

Діюча до прийняття КК України 2001 р. формула «осудність-неосудність», відповідно до якої давався експертний висновок, могла бути лише альтернативною: чи здатний суб'єкт усвідомлювати свої дії, або керувати ними. Недосконалістю цієї формули і була породжена у свій час концепція обмеженої осудності, що донедавна так і не була відбита у вітчизняному кримінальному законі.

Новий КК України передбачив норму про кримінальну відповідальність осіб із психічними розладами, що не виключають осудності. Таким чином, поряд з осудністю і неосудністю, що закріплено в ч. 2 ст. 19 КК, в кримінальному законі з'явилася норма, що дозволяє враховувати психофізичні нюанси, які впливають на формування поведінкових реакції людини. Стаття 20 Кримінального кодексу України одержала назву «обмежена осудність». В частині 1 цієї статті зазначено, що «підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час вчинення злочину через наявний у неї психічний розлад не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії та керувати ними».

КК України 2001 р. не містить положень щодо вікової осудності, на відміну від законодавства деяких зарубіжних країн, наприклад, РФ, ч. 3 ст. 20 Кримінального кодексу якої встановлює, що неповнолітній, який досяг віку, встановленого КК РФ, але внаслідок відставання у психічному розвитку, не пов'язаного з психічним розладом, під час вчинення суспільно небезпечного діяння не міг повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними, не підлягає кримінальній відповідальності.

Із цього можна зробити висновок, що наш законодавець не вважає відставання неповнолітнього у психічному та фізичному розвитку (тобто, особа фактично не досягла віку кримінальної відповідальності) проблемою, що викликає необхідність спеціального вирішення проблеми на законодавчому рівні і вона

може бути вирішена в межах норм, що стосуються індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання.

Із десяти видів покарань, передбачених ст. 51 КК, до неповнолітніх віком від 16 до 18 років можуть бути застосовані лише п'ять: штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт і позбавлення волі на певний строк. В той же час, три з них – громадські роботи (ч. 1 ст. 100 КК); виправні роботи (ч. 2 ст. 57, ч. 2 ст. 100 КК); арешт (ч. 3 ст. 60, ст. 101 КК) не можуть бути застосовані до неповнолітніх віком від 14 до 16 років. Тобто, до цієї категорії неповнолітніх можуть бути застосовані лише два основних покарання – штраф і позбавлення волі на певний строк. Таким чином, особам, віком до 16 років може бути призначено або найбільш м'яке покарання, яким є штраф, або найбільш суворе – позбавлення волі на певний строк. В результаті законодавець, виключаючи інші види покарань, що передбачені системою у ст. 51 КК України, тим самим суттєво обмежує можливості індивідуалізації покарання стосовно неповнолітніх.

Даний факт підтверджує наступне положення. У більш ніж вісімдесятьох статтях Особливої частини КК (зокрема, ст.ст. 116, 117, ч. 1 ст. 189, ч. 2 ст. 377 тощо) передбачені альтернативні санкції, які містять два види покарання – обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. В той же час, в законі закріплено, що обмеження волі не застосовується до неповнолітніх (ч. 3 ст. 61, ч. 1. ст. 98 КК). Тобто, суд має право призначити неповнолітнім, признаних винними у вчиненні певних злочинів, лише покарання у вигляді позбавлення волі. До речі, аналіз правозастосовної практики, яка склалася в нашій державі, свідчить, що у багатьох випадках суд призначає неповнолітнім якраз покарання, що пов'язані з позбавленням волі.

Не меншою є проблема індивідуалізації покарання неповнолітніх віком до шістнадцяти років. Так, до таких осіб фактично виключається застосування штрафу (ч. 1 ст. 99 КК), виправних робіт (ч. 2 ст. 57 КК), а також арешту (ч. 3 ст. 60, ст. 101 КК). Крім того, до неповнолітніх не застосовується також обмеження волі (ч. 3 ст. 61 КК). І якщо підліток у такому віці вчиняє, наприклад, хуліганство (ч. 1 ст. 296 КК) чи умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу (ч. 1 ст. 347 КК), санкції яких передбачають покарання у виді штрафу, арешту або обмеження волі, то зазначені види покарань до них не можуть бути застосовані.

Виникає питання, чи може бути зазначене положення справедливим по відношенню до неповнолітніх правопорушників і чи не суперечить це додержанню принципів гуманізму, справедливості та індивідуалізації покарання?

Таким чином, слід визнати, що на сьогодні в Україні склалася обґрунтована необхідність переосмислення і вдосконалення системи покарань, що застосовуються до неповнолітніх у разі вчинення ними злочинів. У сучасній юридичній літературі висловлюються пропозиції щодо необхідності створення специфічних видів покарань, які б застосовувалися виключно до неповнолітніх, враховуючи при цьому особливості їх розвитку. Є потреба започаткування нових

видів покарань для цієї категорії правопорушників і основними з цих покарань повинна бути не кара за вчинений злочин, а виправлення, виховання підлітків, формування його як законослухняного громадянина суспільства. Крім цього, вбачається доречним вдосконалення примусових заходів виховного характеру, в першу чергу, відносно видів таких заходів, які можуть бути призначені малолітнім правопорушникам, а також «більш активне» їх застосування.

Висновки

Інтеграція України в міжнародну спільноту неможлива без повного приведення національного законодавства у відповідність до загальновизнаних міжнародних стандартів, які закріплені в таких міжнародно-правових актах, як Керівні принципи ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх; Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила); Конвенція про права людини; Правила ООН, які стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі.

Злочинність неповнолітніх має суттєві особливості, які обумовлені їх психологією, ступенем розвитку, можливістю реально оцінювати події, що відбуваються, тощо. Зазначені специфічні риси злочинності неповнолітніх зумовили законодавця до ретельної регламентації кримінальної відповідальності неповнолітніх, яка інколи відступає від загальних правил і засад кримінальної відповідальності та покарання. КК України передбачені особливі умови встановлення видів покарань для неповнолітніх, призначення їм покарання, звільнення їх від кримінальної відповідальності та покарання тощо.

У КК України 2001 р., як і в попередньому, залишилися невирішеними важливі питання правової охорони неповнолітніх, що суперечить вимогам статей 6, 11, 19, 35 та інших Конвенції про права дитини. Проте, деякі кримінально-правові норми чинного Кримінального кодексу не передбачають посиленого захисту неповнолітніх від злочинних посягань, в першу чергу, пов'язаних із їхнім життям та здоров'ям.

Неналежним чином ведеться боротьба із втягненням неповнолітніх у злочинну та іншу антисуспільну діяльність, яка повинна бути однією із напрямків боротьби зі злочинністю в цілому. В результаті цього значна кількість дорослих залишається не покараними, а шкода, завдана фізичному і моральному розвитку підлітків, є неоправною.

Потребує перегляду система видів покарань щодо неповнолітніх, передбачених Кримінальним кодексом України, та внесення до неї відповідних змін, а також вдосконалення примусових заходів виховного характеру, що дозволить більш ефективно захищати неповнолітніх від злочинних посягань і сприятиме, таким чином, виконанню Україною вимог Конвенції про права дитини.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний Кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-111 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 року // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – №9–10; 11–12; 13. – Ст. 88.
3. Астемиров З. А. «Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних». М., 1970. – С. 20.
4. Арсеньева М. И., Фокин В. М., Яковлева Н. Г. Характеристика особенностей вовлечения несовершеннолетних в иные (кроме преступлений) формы антиобщественного поведения. – Проблемы борьбы с вовлечением несовершеннолетних в антиобщественное поведение. – М., 1981.
5. Волков Б. С. Мотиви злочинів (кримінально-правове і соціально-психологічне дослідження. – К., 2002.
6. Всемирная декларация об обеспечении выживания, защиты и развития детей. – Семья, 1990, №42.
7. Дагель П. С. Динамика умысла и её значение для квалификации преступлений. – М., 1971. – 134 с.
8. Иванов Ф. Отдайте напёрсток жёнам // Известия, 1988, 20 августа.
9. Международная защита прав и свобод человека. Сборник документов. – М., 1990.
10. Мороз В. Про юридичну оцінку суспільно-небезпечних вчинків, скоєних підлітками віком від 11 до 14 років // Право України. – 1999. – №9. – С. 72–75.
11. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М., 1960.
12. О практике применения судами законодательства по делам о преступлениях несовершеннолетних и о вовлечении их в преступную или иную антиобщественную деятельность: Постановление Пленума Верховного Суда СССР. – Сборник постановлений Пленума ВС СССР 1924–1986. – М., 1987.
13. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. – Харьков, 1982. – 214 с.
14. Юзікова Н. С. Кримінально-правові проблеми відповідальності за злочини проти неповнолітніх: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1999. – 181 с.
15. Хмыров А. А. Криминалистическая характеристика преступления и пути доказывания по уголовному делу // Правоведение. – 1978. – №3.
16. Шость Н. А. Проблемы борьбы с вовлечением несовершеннолетних в преступную и иную антиобщественную деятельность. – Харьков, 1992. – 259 с.

Мусиченко Ольга,

*викладач кафедри кримінального права та
інших кримінально-правових дисциплін
Миколаївського інституту права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ЗРОЗУМІЛІСТЬ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ ЯК ОДИН З ФАКТОРІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ

Анотація. Опираючись на поняття кримінально-правового впливу в його широкому розумінні, автор визначає, що первинним елементом кримінально-правового впливу є інформаційно-правовий, передусім пов'язаний із доведенням до усіх громадян інформації, що міститься в кримінальному законі. Кримінально-правовий вплив розпочинається вже із прийняттям кримінально-правової норми. Доводиться, що серед критеріїв ефективності кримінально-правової норми чільне місце посідає зрозумілість. Дається визначення зрозумілості кримінального закону як його якісної властивості.